

УДК 316.74

СТРУКТУРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСТВА – ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ – ЯК ОБ'ЄКТИ АСИМІЛЯТОРСЬКИХ АТАК¹

STRUCTURE OF UKRAINIAN HISTORICAL MEMORY – THE BASIS OF NATIONAL IDENTITY – AS THE OBJECTS OF ASSIMILATION ATTACKS

Кирилюк О. С.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, Одеська філія
Центру Гуманітарної Освіти НАН України (Одеса,
Україна), e-mail: olexander.kyrylyuk@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8676-5159

Kyrylyuk O. S.,

Doctor of Philosophy, Professor, Head
of the Department of Philosophy, Odessa branch of
the Centre For the Humanities Education of NAS
of Ukraine (Odessa, Ukraine), e-mail:
olexander.kyrylyuk@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8676-5159

У дослідженнях російщення України воно часто розглядається суто описово, не систематично, без з'ясування того, що саме було кінцевою метою нищення форм українського буття та, головне – чому саме цих форм. Відповідь на це питання полягає у тому, що асимілятори прагнули знищити передусім ті предметні носії українського національного світу символів, смислів та значень, котрі гарантували відтворення української національної ідентичності. Це її відтворення забезпечувалося колективною історичною пам'яттю, причому – структурованою. Отже, кінцевою метою асиміляційних атак на все українське були конкретні структури нашої історичної пам'яті. Цими структурами є такі виокремлені А. Ассман види історичної пам'яті, як пам'ять письма, образу, тіла та сакральних місць, котрі в українських реаліях конкретизуються у такі об'єкти асиміляції, як 1) правопис та лексика, книги, архіви, історичні документи (письмо), далі, 2) національна символіка та символічні речі (образи), 3) травматична тілесна пам'ять (пам'ять тіла), передусім – Голодомору, та, нарешті, 4) сакральні місця національної пам'яті, у першу чергу – храми та пам'ятники. Ці структури національної пам'яті найбільше за інші піддавались асиміляторським атакам через те, що сумарне нищення їхньої національної самобутності автоматично мало би призвести до втрати національної ідентичності українців, тобто, до загибелі української нації, про що й дотепер мріють російські шовіністи.

Ключові слова: національна ідентичність, історична пам'ять, пам'ять письма, образу, тіла та сакральних місць, русифікація України, А. Ассман.

It should be noted that studies on the russification of Ukraine are often purely descriptive, not systematized, without questioning what lies behind the destruction of the Ukrainian nation existence forms and, most importantly, why these, and not other forms, are attacked. The answer to this question is that the assimilators sought to destroy first of all those forms of the Ukrainian national world of symbols, signs and meanings, which guaranteed the reproduction of Ukrainian national identity. This reproduction was provided by structured historical memory. Consequently, the main targets of assimilation attacks on Ukraine were specific structures of historical memory. The structural elements of this memory are the memory of the letter, image, body and sacred places (A. Assman). In Ukrainian realities, these kinds of memories are specified in such objects of assimilation as: 1) Ukrainian spelling and vocabulary, books, archives, historical documents (letter), further 2) national symbols and semiotics (images), 3) traumatic bodily memory (memory of the body), first of all – the Holodomor, and finally, 4) sacred places of national memory – temples and monuments. These structures of national memory were subjected to the greatest destruction due to the fact that the loss of their national specificity

¹ Статтю написано за доповіддю автора «Універсально-культурний аспект української національної резистенції» на Філософсько-антропологічних читаннях «Проблема людини в українських реаліях: минувість і сьогодення» в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 5 жовтня 2018 року, підготовленого за авторським розділом планової теми відділу філософської антропології цього інституту.

automatically leads to the loss of national identity, that is, to the death of the Ukrainian nation, what Russian chauvinists still dream about. So, the article with the help of historical illustrations of assimilation processes in Ukraine is shown that the objects of those crackdown attacks are specific structures of the historical memory of Ukrainians as the holders and regenerators or reproducers of national identity.

Keywords: national identity, historical memory, memory of the letter, image, body and sacred places, Russification of Ukraine, A. Assman.

*Націю неможливо штучно створити,
але її можна навмисно знищити*

Про процеси тотальної русифікаторської асиміляції України написано багато. Детально описані конкретні прояви нищення матеріальних пам'яток українців, форм нашого національного буття, мови та культури. Однак постає **проблемне питання** – що саме було кінцевою метою нищення форм українського буття та, головне – чому саме цих форм? Відповідь на це питання становить **мету** даної роботи, і у першому наближенні вона полягає у тому, що асимілятори прагнули знищити передусім те, що гарантувало неперервність історичного існування нації, тобто, те, що забезпечувало існування українського національного світу смислів, знаків, символів та значень, котрі, у свою чергу, визначали стабільність та тяглість буття українського народу на підставі сталого відтворення за їхньою допомогою української національної ідентичності.

Вочевидь, що ця національна ідентичність включає до себе складний комплекс аксіологічних національно-світоглядних та національно-ментальних установок, що складаються протягом історичного процесу формування та становлення нації. Мова йде про національну (а раніше – етнічну) колективну свідомість як сукупність утримуваної у цій свідомості інформації про себе і про свою націю. Саме ж це утримування забезпечується механізмами пам'яті. Знати себе як себе – це означає відрізнити себе від інших як інших, що є головною запорукою національного спротиву будь-якій асиміляції. І навпаки, національне чи етнічне безпам'ятство – це пряма дорога до зникнення національної чи етнічної спільноти, розчинення її у чужому етносі чи народі. Через це на перший план тут цілком слушно починає висуватися поняття історичної пам'яті в усіх її різновидах. Відповідно, асиміляційні процеси під запропонованим кутом зору нами розглядаються саме у контексті спроб асиміляторів знищити українську національну пам'ять задля повної руйнації визначеної нею національної ідентичності. Отже, **задачею** статті є відстеження на конкретних прикладах стратегічно продуманих асиміляційних атак на певні структури історичної пам'яті українців як **утримувачів та відтворювачів** національної ідентичності. При цьому ми будемо говорити не про історичну пам'ять взагалі як різновид колективної культурної пам'яті (Морис Хальбакс [5]), котра також є об'єктом маніпуляцій [2, с. 231, 234], а про **структуровану** історичну пам'ять як чи не найважливіший чинник збереження національної самоідентифікації.

Цими структурами є такі виокремлені Аляйдою Ассман види історичної пам'яті, як

пам'ять *письма, образу, тіла та сакральних місць* [1, с. 190–346], котрі в українських реаліях конкретизуються у таких об'єктах асиміляторських атак, як *правопис та лексика*, а також пам'ятки писемності – *книги, архіви, історичні документи* (письмо), далі, *національна символіка та символічні речі* (образи), котрі забезпечують укорінення кожної особистості у своїй нації, *травматична тілесна пам'ять* (пам'ять тіла) українців, передусім – *Голодомор*, та, нарешті, *сакральні місця національної пам'яті*, у першу чергу – храми та пам'ятники.

Нищення українського правопису та оригінальної лексики. Не маючи можливості відразу ліквідувати українську мову, хоча у цій справі російським асиміляторам багато чого вдалося зробити, вони прагнули знищити передусім матеріальні носії українського слова – книжки та документи. Ними також ставилася свідомо задача нівелювання самобутності українського правопису та поступового елімінування специфічно українського, відмінного від російського, лексичного складу мови, що мало сприяти оголошенню української мови звичайним місцевим діалектом «великоруського язика». Це, зрештою, за маніакальною ідеєю росіян про «один народ», мало б сприяти повному розчиненню українців «в русском море» (О. Пушкін).

Виконання першої задачі втілювалось у максимальному зближенні українського правопису з російським, а другого – у прямій забороні вживання цілої купи слів. Деякі наші природні слова були оголошені «буржуазно-націоналістичними» та вилучені із словників, і діло дійшло до того, що росіяни заборонили навіть літеру г, чим хотіли знищити фонетичні особливості нашого мовлення та вимовляння. Прийнятий у 1927–1928-му роках «харківський» правопис був визнаний націоналістичним, а більшість учасників Правописної конференції у 1937 році комуністичними катами було розстріляно. Пізніше приймалися й інші редакції українського правопису – у 1945–1946-му та у 1959–1960-му роках, підлаштовані під виконання російського завдання «забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського». Якби не останнє зауваження, то ідеологічний штамп виглядав би нісенітницею – як можна було українському правопису мати єдність з естонським чи татарським правописами? Ясно, що на увазі мався правопис саме російський.

Після відновлення незалежності в Україні робилось декілька спроб реформи правопису, останній – у 2018 році, проте, нажаль, ми ще й досі користуємося тим правописом, який, попри даремні зусилля відомих мовознавців та письменників, щоправда, приголублених радянською владою преміями, посадами та званнями, був насильно, через репресії розробників автентичного українського правопису, нав'язаний українцям Сталіним та Кагановичем. Видані за радянських часів українсько-російськи чи російсько-українськи словники цю «єдність»

забезпечували настільки буквально, що вони були, внаслідок впровадження в український правопис російських кальок, по суті, російсько-російськими словниками, тоді як власне українські лексеми при цьому часто ігнорувались, і це при тому, що російська мова щодо української серед споріднених мов є найбільш віддаленою.

У цілому мовна політика царської Росії та СРСР полягала у планомірному звуженні функціонування української мови, починаючи від закриття українських шкіл та вишів як в Україні, так і за межами, в інших республіках, передусім в РСФСР, і закінчуючи наполегливими рекомендаціями заміни української мови російською у діловодстві, звітах, освіті та культурі в самій Україні та визнанні російської мови фактично загальнодержавною в СРСР (чого варта хоча б вимога написання дисертацій, окрім робіт з української мови, виключно російською).

Українське писемне слово у полум'ї костриці. Ще однією формою нападу на *письмо* як структурний елемент української історичної пам'яті були гоніння на її писемні пам'ятки – рукописні чи друковані книжки, а також на українські архівні документи. У 1693 році Московський Патріархат у листі до Києво-Печерської лаври забороняє друк будь-яких книг українською. У 1709 та у 1720 роках Петро Перший дублює цей указ, прямо вказуючи, що робиться це задля того, «дабы в них особливого (тобто, українського – О. К.) наречия не было». 1876-го року царем Олександром Другим видається Ємський указ, за яким друк книжок на «малоросійском наречии» також заборонявся.

Боротьба московитів з українською писемністю відбувалася й у суто варварський спосіб, гідний ординців – через знищення книг в українських бібліотеках та архівних документів у сховищах. Триста років тому, у 1718-му році підіслані царем Петром Першим переодягнені на ченців палії знищили бібліотеку Києво-Печерської Лаври. Екскурсоводи у Лаврі, що тепер належить УПЦ Московського Патріархату, а фактично – Російській Православній Церкві, розповідають цілком у дусі звичної для росіян фальсифікації історичних фактів, якщо вони свідчать не на їхню користь, що пожежа виникла через свічку, котра й підпалила келію. Насправді займання почалося у декількох місцях бібліотеки, що однозначно вказує на навмисний підпал.

Чорну справу Петра продовжила Катерина Друга – за її правління, у 1780 році, згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії, і такі ексцеси з нею траплялись не один раз. Хоча прямих свідчень розпорядження цариці щодо підпалу немає, але знаючи, як вона ставилася до історичних документів, знищуючи оригінали літописів та фальсифікуючи копії в інтересах Росії так, що в них завжди був «примес лжи» (М. Карамзин), легко припустити, що вона мала у цьому прямий інтерес. Широкого міжнародного розголосу набула пожежа в бібліотеці АН УРСР у 1964 році, підпалена агентом КДБ, котрий розклав на полицях фосфор. Особливо сильно постраждали фонди відділу

україніки. Над палієм навіть відбувся суд, але – за сценарієм таємної політичної поліції, котра мотиви підпалу звела до особистих стосунків – помсти співробітника російського відділу директорові, але чомусь у вигляді нищення книг українського відділу.

Іноді палили вилучені книжки і без підпалу бібліотек. Цар Московський Олексій Михайлович та патріарх Філарет своїм указом у 1627 році наказали зібрати книги українського друку та спалити. В Андрусівській угоді з поляками росіяни вимагали, щоб автори українських книжок (названих «воровскими») та їхні видавці були «смертю казнені и книги собрав сожжены». Петро Перший видав наказ, за яким з усіх монастирів мали звести нібито для переписування старовинні книги, акти, документи та рукописи, але насправді їхні оригінали нищилися, і тільки тому, що були українськими. Так, російський куратор Київської округи наказав спалити весь наклад видання байок Леоніда Глібова.

Переписувачі історії у російських інтересах були прямо зацікавлені у тому, щоб знищити пам'ять українців про своє духовне, економічне та політичне минуле – адже у лаврській та інших бібліотеках зберігалися рукописні книги та манускрипти ще часів княжої доби, дарчі грамоти благодійників, за котрими визначались об'єкти власності монастирів, грамоти князів, можновладців та гетьманів тощо. Припускають, що у полум'ї згоріли рештки бібліотеки Ярослава Мудрого та якісь окремі джерела, що сходять до поганських часів (літописець Нестор ними ще користувався), політичні та дипломатичні документи, у тому колі й ті, що стосувались зносин козаків з Московією.

Українські символи та образи під ударами асиміляторів: смерть за прапор. Укорінені в українській національній свідомості власні, оригінальні образи–символи теж зазнали потужних атак асиміляторів, котрі можна визначити одним гаслом – «Нічого українського». У першу чергу це торкається самої назви «Україна» та «українка» чи «українець». В офіційних директивах царських урядників давалась пряма вказівка наполегливо роз'яснити українцям, що ніякої України та українців немає, що є частина Росії, котра має назву Малоросія, що українці – це сплюндровані римо–католицьким і взагалі – західним впливом ті ж самі росіяни, і тому їх слід повернути на правильну самоідентифікацію.

Українцям доводилось боронити не просто власні національні номінації речей, а весь той духовно–образний символічний тисячолітній світ, який розгортається за цими словами у просторі національної української системи світосприйняття. «Паляниця» у цьому сенсі – це не просто різновид печеного хліба, а певний невербальний символ–образ статку, добробуту та працьовитості. «Хлеббатанообразный», що у 1970–х замінив на полицях магазинів «Паляницю», зрозуміло, такого символічно–образного навантаження не ніс і нести не міг, і навряд чи хліб з такою назвою

українці могли б оспівувати у своїх піснях, як не можна замість «жита» оспівувати канцелярське словосполучення «зернобобові культури». На руїнацію цього унікального та самобутнього українського національного символічно–образного світу й були спрямовані зусилля асиміляторів.

У принципі, всі знакові речі, котрі піддавались гонінням, репрезентують смисли, пов'язаний у першу чергу з Україною та її волею, і саме тому вони й зазнавали переслідувань. Не розглядаючи весь комплекс таких українських символів, зупинимось на одному з них – вексилологічній українській національній символіці, котра у російських шовіністів викликає особливо істеричну реакцію. Жовто–блакитний, а пізніше – синьо–жовтий прапор разом із Тризубом є найбільш яскравим уособленням незалежної державності України. Зрозуміло, що прагнучі витравити дух вільної України як такий, росіяни–імперці прагнули винищити навіть пам'ять чи будь–які згадки про знакові уособлення української державності та свободи. Я особисто бачив, як на Центральному стадіоні у Києві на матчі київського Динамо та Баварії за Суперкубок у 1975 році натопт оскаженілих міліціонерів бив ногами вболівальника, котрий насмілювався принести і розгорнути прапор Української РСР (!). Якщо легальний червоно–блакитний прапор української квазідержави викликав таку лють, то можна увити, яким було ставлення радянської влади до прапора синьо–жовтого. І не треба думати, що лише бандити Муравйова у 1918 році вбивали на вулицях Києва українців за українську мову, вишиванку чи національний прапор, що пізніше репресивний апарат таємної політичної поліції СРСР вже не був таким нелюдським. Насправді, за мирних часів розстріли за прапор на вулицях без суду та слідства стали вже неможливими, але скільки українців за свої патріотичні переконання і вірність жовтій та синій символіці без широкого громадського розголосу, який був тоді неможливий, загинули у мордовських та інших таборах, важко підрахувати.

Дійсно, коли українське КДБ кинуло всі сили на розшук сміливців, що першого травня 1966 року вивисили на головній будівлі Київського інституту народного господарства синьо–жовтий прапор з тризубом і написом першого рядка теперішнього державного Гімну України, то каральні заходи влади для невдовзі заарештованих виконавців символічної акції обмежились лише двома (Віктор Кукса) і трьома (Георгій Москаленко) роками позбавлення волі у колонії суворого режиму [3].

Проте як тільки російсько–українські відносини знов загострились до збройного протистояння України агресивним діям Кремля, зв'язачи вбивства за українську символіку поновились. Депутат Горлівської міськради Володимир Рибак під час акції «За єдину Україну!» спробував зняти з будинку міськради прапор терористичної організації «ДНР» і повернути на законне місце український державний прапор. 17 квітня 2014 року його викрали та вивезли у невідомому напрямку, а за два дні його тіло із слідами катування

та розпоротим животом знайшли у річці Казенний Торець біля містечка Райгородок Слов'янського району Донецької області. Особливо жакливим є випадок вбивства шістнадцятирічного підлітка, воротаря футбольного клубу «Авангард» з Краматорська Степана Чубенка, якого 28 червня 2014 року російські терористи після страшних катувань по-звірячому вбили в Донецьку тільки за те, що він до свого спортивного рюкзака прив'язав синьо-жовту стрічку, про що розповів та допоміг матері відшукати могилу молодого патріота один зі свідків злочину з числа сепаратистів, у кого ще залишилась крапля совісті. Поза зоною бойових дій росіяни застосовують свої звичні репресивні методи боротьби проти українського прапора. Так, кримський фермер Володимир Балух ще під час Майдану вивісив на своєму будинку державний прапор України, за що після анексії півострова Росією маріонетковий проросійський суд у Криму засудив його майже до чотирьох років ув'язнення.

Разом з таким ключовим українським символом, як прапор, переслідуванням піддавалися герб та гімн України. За носіння зображення Тризуба або за спів «Ще не вмерла України...» українці отримували реальні тюремні терміни. Співання гімну курсантами Севастопольського військово-морського училища під час захоплення його російськими окупантами несло потужний символічний сигнал нескореності українського духу, вірності Батьківщині та військової присязі. Тут доречно буде згадати й нищення української народної пісенної спадщини – від розстрілів кобзарів у 1930–ті роки до банального плагіату, коли наші пісні співалися на нові, російські слова, і «Друже Ковалю» стала «Поручиком Голициним», а «В саду осіннім айстри білі» – «Вот кто–то с горочки спустился».

Витравлювання травматичної тілесної пам'яті українців. Стосовно такої тілесно закарбованої пам'яті українців, як травма Голодомору, то тут асиміляторська великодержавна політика Росії, як і за часів СРСР, полягає у запереченні самого факту цього геноциду з фальсифікацією історичних даних про цілеспрямовану політику більшовиків зі нищення українців задля зламу їхнього опору совецьким реформам в аграрній сфері. Поступово, під тиском неспростовних архівних даних та спогадів очевидців, тема Голодомору стала одним із доказів злочинності радянської влади, і вже ціла низка країн визнала його як акт геноциду. Сучасна Росія ж, як і раніше СРСР, заперечує Голодомор як цілеспрямовану репресивну політику тодішнього керівництва країни, як форму державного терору, і коли факти, що наводять історики, стають вже зовсім неспростовними, прагне відвести звинувачення від себе, говорючи про те, що цю політику проводили самі ж українці, а не росіяни, нехтуючи тією обставиною, що тодішні керівники УРСР діяли виключно за наказом Кремля.

Руйнація асиміляторами сакральних місць української історичної пам'яті. Атака на таку культурну пам'ять українців, як *пам'ять місця*, відбувалася у вигляді заміни сакрального простору простором абстрактним – саме ця заміна

є «головною умовою колоніальної політики» [1, с. 339] взагалі та Росії щодо України зокрема. Колонізатор завжди прагне «очистити» територію народу, який колонізується, від усіх тих смислів, які даний народ надавав своїм пам'ятним місцям. У випадку, коли мова йде про пам'ять, пов'язану з розривом традиції, то мінімізується або викривляється будь-яка інформація про події, пов'язані з даними місцями – адже, якщо немає ніяких відомостей про події, немає й прив'язки до цих подій пам'ятних місць. Нищення знання про минуле, що відбувалося у певному місці, ліквідує й самі ці місця як місця пам'яті.

За приклад такої ситуації можна взяти бій під Крутами. Після віддання належних почесей загиблим юнакам під час їхнього перепоховання на Аскольдовій могилі з встановленням в Україні радянської влади героїв «забули» на довгі сімдесят років, тільки іноді згадуючи як «зрадників». Нищення самої могили є показовим – з тією ж метою нищення історичної пам'яті стиралися з лиця землі такі знакові для української ідентичності об'єкти, як база Запорізької Сечі на острові Хортиця чи гетьманська столиця Батурин, а в наші часи постійних нападів зазнають пам'ятники Степанові Бандері та навіть його могила. За часів незалежності вшанування пам'яті героїв Крут було відновлене, але розпочалося лише з 2004 року, і тільки у 2006 тут відкрили меморіал, офіційне оформлення якого, до речі, не зроблене й по сей день.

Сакральні місця пам'яті – мається на увазі у першу чергу церкви, за часів Російської імперії – не могли просто нищитися, як це сталося вже за Радянської влади. Основний упор робився на уніфікації церковної архітектури у відповідності до шаблонних норм, запроваджених власне у Росії. Метою таких дій було знищення української національної специфіки у церковній архітектурі та відповідно – української національної пам'яті сакральних місць. Нав'язуючи свої проекти церковних споруд, Петербург цим не обмежився і у 1800 році взагалі заборонив зводити церкви за українською архітектурною традицією. З підйомом російського націоналізму в імперії поширився церковний стиль у жакливому псевдовізантійсько-руському стилі, і саме цей стиль мають побудовані у той час церкви Харкова, Житомира, Катеринослава. Це не тільки не відповідало українській церковно-архітектурній традиції, але й виразно спричинило зміну міського ландшафту українських міст на російський зразок, що, безумовно, сприяло подальшому російщенню України. Ще одним засобом цього російщення була «реставрація» старовинних українських церков таким чином, що вони цілком втрачали свій особливий стиль та перетворювались на штамповану московську культову споруду.

Особливу ненависть російських асиміляторів викликали церкви, споруджені у бароковому стилі, так звані «гетьманські», бо вони нагадували про часи Козацької держави, про вільну Україну. Як пише Ярослав Тарас, «за задумами гетьманів, храми, як і княжого часу, мали нагадувати народові

про велич України в Європі. Ними збудовані величні сакральні споруди: Троїцький собор у Чернігові (1679–1695), собор Мгарського монастиря (1684–1692), Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693), Микільський собор (1690–1696) у Києві та багато інших. Гетьманський собор став храмом української державності, ідеологічним прапором, який показував існування могутньої європейської держави» [4]. Зрозуміло, що такі місця сакральної пам'яті, які одночасно були місцями пам'яті національної, ніяк не влаштували росіян, і вони приступили до їх планомірного нищення.

Ці храми почали розбирати відразу після заборони будівництва церков в українському стилі, на початку позаминулого століття. У ХХ–му столітті більшовики подовжили цю політику. Були зруйновані такі пам'ятки сакральної архітектури світового значення, як дзвіниця та собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1108 р.), церква Успіння Богородиці Пирогощі (1132–1136 рр.), Трьохсвятительська церква (1184 р.), Георгіївська церква (1744–1752 рр.), Микільський собор Микільського монастиря (1693–1696 рр.), мазепинська церква Богоявлення та інші [4]. Таким чином витравлювалась пам'ять сакральних місць українців та водночас готувалось підґрунтя для повзучої російської експансії на українські землі з далекосяжною перспективою.

Список використаних джерел

1. Ассман, А., 2012. 'Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті', К.: *Ніка-Центр*, 440 с. – (Серія «Зміна парадигми»; вип.15). [online] Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Aleida_Assmann/Prostory_spoznadu.pdf
2. Губин, ВД., 2017. 'Борьба с памятью. Истоки беспамятства', *Вестник РГГУ*, М., №4 (10); Часть 2; Серия «Философия. Социология. Искусствоведение», 324 с.
3. Кравченко, В., 2004, 'Синьо-жовтий прапор над Києвом 1 травня 1966 року', К.: *Смолоскип*, 56 с.
4. Тарас, Я., 2007. 'Церкви доби Гетьманщини як об'єкт руйнівних заходів тоталітаризму', *Наукове Товариство Шевченка. Онлайн-журнал*. [online] Доступно: <http://ntsh.org/content/cerkvi-dobi-getmanshchini-yak-obiekt-ruynivnih-zahodiv-totalitarizmu>
5. Хальбвак, М., 2005. 'Коллективная и историческая память', *Неприкосновенный запас*, 2–3 (40–41). [online] Доступно: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

References

1. Assman, A., 2012. 'Prostory spogadu. Formy transformacii kul'turnoi pam'jati', K.: *Nika-Centr*, 440 s. – (Serija «Zmina paradygmy»; vyp.15). [online] Dostupno: http://shron1.chtyvo.org.ua/Aleida_Assmann/Prostory_spoznadu.pdf
2. Gubin, VD., 2017. 'Bor'ba s pamjat'ju. Istoki bespamjatstva', *Vestnik RGGU*, M., №4 (10); Chast' 2; Serija «Filosofija. Sociologija. Iskusstvovedenie», 324 s.
3. Kravchenko, V., 2004, 'Syn'o-zhovtyj prapor nad Kyjevom 1 travnja 1966 roku', K.: *Smoloskyp*, 56 s.
4. Taras, Ja., 2007. 'Cerkvy doby Get'manshyny jak ob'jekt rujnivnyh zahodiv totalitaryzmu', *Naukove Tovarystvo Shevchenka. Onlajn-zhurnal*. [online] Dostupno: <http://ntsh.org/content/cerkvi-dobi-getmanshchini-yak-obiekt-ruynivnih-zahodiv-totalitarizmu>
5. Hal'bvaks, M., 2005. 'Kollektivnaja i istoricheskaja pamjat'', *Neprkosnovenyj zapas*, 2–3 (40–41). [online] Dostupno: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

* * *